

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ УСИНОВЛЕННЯ З ІНОЗЕМНИМ ЕЛЕМЕНТОМ:
СУДОВА ПРАКТИКА****LEGAL ADJUSTING OF ADOPTION IS WITH FOREIGN ELEMENT:
JUDICIAL PRACTICE**

**Вітренко Л.Р., студентка V курсу
юридичного факультету**

*Навчально-науковий інститут права
Університету державної фіскальної служби України*

**Дяченко С.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу**

Університет державної фіскальної служби України

У статті досліджуються питання, що стосуються правового регулювання усиновлення з іноземним елементом, яке здійснюється в порядку цивільного судочинства з дотриманням принципу верховенства права шляхом опрацювання судової практики з даної категорії справ.

Міжнародне усиновлення регулюється низкою нормативно-правових актів, які приймаються на національному та міжнародних рівнях. Серед основних можна виділити, насамперед, Конституцію України, Сімейний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України, Закон України «Про міжнародне приватне право», Закон України «Про охорону дитинства», Конвенцію про права дитини, Конвенцію про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення, Європейську конвенцію про усиновлення дітей.

Проаналізувавши дані інформаційної системи «Єдиний державний реєстр судових рішень», було встановлено, що сьогодні в Україні існує велика кількість справ за заявами про усиновлення дітей, які є громадянами України, іноземцями, а це вказує на те, що іноземне усиновлення в Україні є досить поширеним явищем, незважаючи на досить тривалу та складну процедуру, яку усиновлювачі повинні пройти, щоб стати батьками усиновленої ними дитини.

Велика відповідальність під час міжнародного усиновлення покладається на органи державної влади, які повинні усі свої рішення приймати на користь та в інтересах усиновлених дітей, а також у подальшому здійснювати контроль дотримання прав таких дітей в усиновлених сім'ях.

Розглянувши судову практику з даної категорії справ, встановлено, що суд здебільшого задовольняє заяву іноземців про усиновлення дітей – громадян України. У процесі аналізу судових рішень із даної категорії справ було встановлено, що суди під час ухвалення рішень дотримувалися вимог процесуального законодавства, а також повно та всебічно встановлювали усі обставини справи і приймали рішення в інтересах усиновлених дітей.

Ключові слова: усиновлення, іноземці, верховенство права, суд, судова практика, іноземний елемент.

The article deals with issues related to the legal regulation of adoption with a foreign element, which is carried out in the order of civil proceedings in observance of the principle of the rule of law by processing the case law of this category of cases.

International adoption is governed by a number of national and international regulations. First of all, the Constitution of Ukraine, the Family Code of Ukraine, the Civil Procedure Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On International Private Law", the Law of Ukraine "On Child Protection", the Convention on the Rights of the Child, the Convention on the Protection of Children and Cooperation in the Field of Interstate the European Convention on the Adoption of Children.

Analyzing the information system of the Unified State Register of Judgments, it was found that today in Ukraine, there are a large number of cases of applications for adoption of children who are Ukrainian citizens – foreigners, and this indicates that foreign adoption in Ukraine is quite widespread phenomenon, despite the lengthy and complicated procedure that adopters must undergo in order to become parents of their adopted child.

The responsibility of the international adopter rests with the public authorities, who must make all their decisions for the benefit and in the interests of the adopted children, as well as continue to monitor the observance of the rights of such children in the adopted families.

Considering the case law of this category of cases, it was found that the court overwhelmingly, satisfies the statements of foreigners about the adoption of children – citizens of Ukraine. In the course of the analysis of court decisions in this category of cases, it was found that the courts, in making their decisions, adhered to the requirements of the procedural law, as well as fully and comprehensively established all the circumstances of the case and made decisions in the interests of the adopted children.

Key words: adoption, foreigners, rule of law, court, jurisprudence, foreign element.

Постановка проблеми. Відповідно до частини 3 статті 51 Конституції України, сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою [1]. Сьогодні багато дітей залишаються без піклування з боку батьків, і тому держава в особі органів державної влади вживає усіх належних заходів для забезпечення прав таких дітей на сім'ю та на піклування з боку батьків. Серед форм улаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є інститут усиновлення. Відповідно до статті 207 Сімейного кодексу України, усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду, крім випадку усиновлення дитини, яка є громадянином України, але проживає за межами України. Усиновлення здійснюється, насамперед, в інтересах дитини для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя [2].

Більшого значення інститут усиновлення набуває у контексті міжнародного усиновлення.

Відповідно до даних, які були опубліковані Державною службою статистики України, кількість усиновлених дітей іноземними громадянами кожного року стрімко падає. Якщо в 2005 р. було усиновлено 2 110 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, то в 2018 р. – лише 372 дитини [3]. Тенденцію до зменшення кількості усиновлених дітей іноземними громадянами можна пояснити, перш за все, складністю та довготривалістю процедури усиновлення, яка передбачена українським законодавством.

Усиновлення іноземцями дітей, які є громадянами України, є досить дискусійною темою, яка має як багато прихильників, так і багато противників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі питання правового регулювання усиновлення з інозем-

ним елементом досліджувалися у працях І.О. Гожій [4], В.В. Заборовського [16], Ю. Деркаченко [17], А.О. Кухар [18] та ін.

Метою даної статті є дослідження питання усиновлення українських дітей іноземними громадянами на основі дотримання принципу верховенства права шляхом опрацювання судової практики з даної категорії справ.

Виклад основного матеріалу. Для вирішення питань, що стосуються міжнародного усиновлення на національному та міжнародному рівнях, існує велика кількість нормативно-правових актів.

У внутрішньому праві України усиновлення регламентується Конституцією України, Сімейним кодексом України, Цивільним процесуальним кодексом України, Законом України «Про міжнародне приватне право», Законом України «Про охорону дитинства», Постановою Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2008 р. № 905 «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» та ін.

Окрім національних актів, усиновлення регулюється також міжнародними документами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, серед основних: Декларація про соціальні та правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо у разі передачі дітей на виховання та їх усиновлення на національному та міжнародному рівнях, яка затверджена Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 3 грудня 1986 р., Конвенція про права дитини, що була прийнята у Нью-Йорку 20 листопада 1989 р., Конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення від 29 травня 1993 р. та іншими нормативно-правовими актами міжнародного характеру.

Міністерство закордонних справ України міждержавне усиновлення розуміє як самостійний інститут міжнародного приватного права, головним завданням якого є влаштування до сімей дітей, що залишилися без батьківського піклування. Тобто міждержавне усиновлення є підставою для виникнення сімейних відносин як юридичного акта за участю іноземного громадянина.

Погоджуючись із думкою І.О. Гожій, варто зазначити, що відносини міжнародного усиновлення – це приватно-правові відносини, які ускладнені іноземним елементом [4]. Що ж слід розуміти під категорією «іноземний елемент»? Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про міжнародне приватне право», іноземний елемент – ознака, яка характеризує приватноправові відносини, що регулюються цим Законом, та виявляється в одній або кількох з таких форм: хоча б один учасник правовідносин є громадянином України, який проживає за межами України, іноземцем, особою без громадянства або іноземною юридичною особою; об'єкт правовідносин знаходиться на території іноземної держави; юридичний факт, який створює, змінює або припиняє правовідносини, мав чи має місце на території іноземної держави [5].

Відносини усиновлення, які ускладнені іноземним елементом, мають юридичний зв'язок із правопорядками декількох країн, оскільки зачіпають інтереси осіб, які можуть бути громадянами різних держав або проживати на території різних країн. Тому виникає питання вибору права, яке має бути застосоване для врегулювання зазначених відносин [4].

Відповідно до статті 69 Закону України «Про міжнародне приватне право», усиновлення та його скасування регулюються особистим законом дитини та особистим законом усиновлювача. Якщо усиновлювач – подружжя, яке не має спільного особистого закону, то застосовується право, що визначає правові наслідки шлюбу. Здатність особи бути усиновлювачем та правові наслідки усиновлення визначаються відповідно до особистого закону усиновлювача, а нагляд та облік усиновлених

дітей здійснюються відповідно до особистого закону дитини [5].

Так, Сімейним кодексом України (далі – СК України) у ч. 1 ст. 283 передбачено, що усиновлення іноземцями в Україні дитини, яка є громадянином України, здійснюється на загальних підставах, установлених главою 18 СК України. Однак відносини усиновлення з іноземним елементом мають свої певні особливості, які регламентовано розділом 6 СК України.

Статтею 283 СК України передбачено, що дитина, яка є громадянином України, може бути усиновлена іноземцями, якщо:

- вона перебуває не менше як один рік на обліку в центральному органі виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей. Облік іноземців, які бажають усиновити дитину, що проживає в Україні, здійснює Міністерство соціальної політики;

- дитина досягла п'яти років. Проте існують певні винятки, які регламентовані в ч. 2 ст. 283 СК України, коли усиновлення можливе до досягнення дитиною п'ятирічного віку. Зокрема, якщо усиновлювач є родичем дитини або якщо дитина страждає на хворобу, що внесена до спеціального переліку хвороб, затвердженого центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я. Також такі винятки поширюються на випадки, коли здійснюється усиновлення усіх рідних братів і сестер в одну сім'ю, якщо один із них досяг п'ятирічного віку та перебуває на обліку не менше одного року, а також коли іноземці виявили бажання усиновити дитину, яка є братом або сестрою раніше усиновленої ними дитини.

Слід звернути увагу й на те, що усиновлювачем дитини може бути дієздатна особа віком не молодше двадцяти одного року за винятком, коли усиновлювач є родичем дитини, а також особа, що старша за дитину, яку вона бажає усиновити, не менш як на п'ятнадцять років [2].

Законом України «Про охорону дитинства» встановлено, що усиновлення дитини, яка є громадянином України, іноземцями проводиться, якщо були вичерпані всі можливості щодо передачі під опіку, піклування, на усиновлення чи виховання в сім'ї громадян України [6]. Так, у Рішенні Тульчинського районного суду Вінницької області у справі № 148/2336/19 від 27.12.2019 подружжя з Італії усиновило малолітню дитину, оскільки, згідно з копією довідки про вжиття вичерпних заходів щодо влаштування дитини в сім'ю громадян України, вбачається, що за період перебування на обліку дітей, які можуть бути усиновлені, службою у справах дітей Тиврівської районної державної адміністрації вживалися вичерпні заходи щодо влаштування дитини в сім'ю громадян України. Зокрема, з дитиною було ознайомлено сім подружніх пар кандидатів в усиновлювачів, чотирьох батьків-вихователів, однак отримано дев'ять відмов щодо влаштування дитини в сім'ю через наявність у дитини інвалідності. Таким чином, судом було встановлено, що громадяни України не виявили бажання усиновити чи взяти під опіку малолітню дитину у зв'язку зі станом її здоров'я [7].

Важливо зазначити, що переважне право на усиновлення дитини – громадянина України мають іноземці, які є родичами дитини, а також які є громадянами держав, з якими Україна уклала договір про надання правової допомоги [2]. Наприклад, «Договір між Україною та Латвійською Республікою про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних, трудових та кримінальних справах» від 22.11.1995.

Усиновлення дитини, яка є громадянином України, здійснюється іноземцями лише за згодою Міністерства соціальної політики. Іноземці, які бажають усиновити дитину – громадянина України, повинні подати нотаріально засвідчену заяву та пакет документів, які перед-

бачені п. 33 Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлення дітей» до Міністерства соціальної політики про взяття їх на облік кандидатів, які бажають усиновити дитину з України. Заява та подані документи розглядаються Міністерством соціальної політики та в разі відповідності їх вимогам законодавства долучаються до справи заявників.

Міністерство соціальної політики протягом десяти робочих днів зі дня прийняття справи направляє запит до Національної поліції щодо перевірки іноземців, які бажають усиновити дитину, на наявність або відсутність інформації, яка може негативно охарактеризувати їх, у правоохоронних органах іноземної держави, а також у Генеральному секретаріаті Інтерполу. І лише після цього Міністерство соціальної політики України повідомляють заявника про взяття його на облік у письмовій або електронній формі.

Іноземець, який був взятий на облік усиновлювачів в Україні, повинен пройти співбесіду, і після успішного її проходження особа вже може ознайомитися з інформацією про дітей та отримує можливість особисто познайомитися з конкретною дитиною. Установивши контакт із дитиною, кандидати в усиновлювачі звертаються із заявою про бажання усиновити дитину до служби у справах дітей за місцем проживання (перебування) дитини [8]. Згідно із законодавством України, питання усиновлення вирішується в суді, тому завершальним етапом цього процесу буде отримання рішення суду на усиновлення дитини.

Щодо судової процедури усиновлення в Україні, то вона здійснюється в порядку цивільного судочинства. Згідно з положеннями глави 1 розділу IV Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), розгляд справ про усиновлення проводиться судом у складі одного судді і двох народних засідателів (ч. 4 ст. 234 ЦПК) у порядку окремого провадження.

Заява про усиновлення дитини, яка була позбавлена батьківського піклування, подається до суду за місцем проживання такої дитини (ст. 310 ЦПК України) Разом із заявою до суду повинні бути подані документи, які передбачені ч. 2 ст. 311 ЦПК України. Усиновлення вважається дійсним зі дня набрання законної сили рішенням суду [9].

Своєю чергою, цивільне судочинство в Україні здійснюється з дотриманням принципів цивільного процесуального права, головне місце серед яких посідає принцип верховенства права.

С.В. Дяченко та В.О. Сидорчук під принципом верховенства права розуміють основоположний принцип, що полягає в об'єднанні двох вимог: підпорядкування державних інституцій потребам захисту прав людини і пріоритетності цих прав перед усіма іншими цінностями демократичної соціальної держави [10].

О. Крижова у статті «Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини» зазначений принцип тлумачить через виділення його окремих складників: 1) доступність закону; 2) питання юридичних прав мають бути вирішені з дотриманням норм права; 3) рівність перед законом; 4) права людини повинні бути захищені; 5) суд має бути справедливим; 6) дотримання державою як її міжнародно-правових зобов'язань, так і тих, що зумовлені національним правом [11].

Україна, подавши заявку на вступ до Ради Європи і ратифікувавши Європейську конвенцію з прав людини, взяла на себе обов'язок визнавати верховенство права, забезпечувати права і свободи людини, а також узгодити своє внутрішнє національне законодавство з європейським [10].

Отже, принцип верховенства права займає центральне місце у судовій практиці, зокрема і під час вирішення судами питання, що стосується усиновлення. Зокрема,

приймаючи рішення про усиновлення дитини іноземними громадянами, суд передусім вирішує питання на основі законодавства України, а також міжнародних актів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, шляхом дотримання прав та інтересів дитини.

Що стосується особливостей усиновлення дітей – громадян України іноземцями, то ст. 285 СК України передбачене обмеження прав іноземців на таємницю усиновлення дитини, яка є громадянином України. Таке обмеження поширюється на усиновлювачів, які є громадянами держав, з якими Україна не має договору про надання правової допомоги, або якщо у державі, в якій усиновлювач постійно проживає і в яку має переїхати дитина, усиновлення не є таємним. Ще однією особливістю є те, що за усиновленою дитиною зберігається громадянство України до досягнення нею 18 років [2].

Дуже важливим моментом під час усиновлення є врахування інтересів дитини, яку усиновлюють. На підставі цього законодавством передбачено, що для усиновлення дитини, потрібна її згода, якщо вона досягла віку та такого рівня розвитку, що може її висловити. Згідно з п. 72 Постанови Кабінету Міністрів України від 08 жовтня 2008 р. № 905 «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей», згода дитини на усиновлення надається письмово або усно залежно від віку та стану здоров'я дитини [7]. Так, у справі № 303/3132/19 Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області дитиною була надана усна згода на її усиновлення громадянами Італії [12].

Отже, проаналізувавши судову практику щодо усиновлення українських дітей іноземними громадянами, можна дійти висновку, що суд здебільшого задовольняє заяви іноземців про усиновлення дітей – громадян України. Так, наприклад, у Рішенні Суворовського районного суду м. Одеси від 7 серпня 2017 р. у справі № 523/10995/17 громадяни США, які перебувають у зареєстрованому шлюбі, звернулися до суду із заявою та просять дозволити їм усиновити малолітню громадянку України. В обґрунтування своїх вимог посилаються на те, що вони не мають власних дітей, тому вирішили усиновити дитину з України, позбавлену батьківського піклування, на що одержали згоду своєї країни. Представник Суворовської районної адміністрації Одеської міської ради в особі органу опіки та піклування вказав на доцільність усиновлення громадянами США громадянки України та зазначив, що усиновлення буде відповідати інтересам дівчинки. Від Міністерства соціальної політики України також надійшла згода на усиновлення. Суд, заслухавши заявників та представників заінтересованих осіб, установивши факти та відповідні до них правовідносини, дійшов висновку, що усиновлення малолітньої дитини громадянами США є доцільним та таким, що відповідатиме її інтересам, та оголосив громадян США усиновителями громадянки України [13].

Однак у судовій практиці зустрічаються поодинокі випадки, коли іноземці звертаються до суду не з метою усиновити дитину – громадянина України, а скасувати раніше прийняте судове рішення про усиновлення. Так, у справі № 265/3859/19 від 12.12.2019 до Орджонікідзевського районного суду міста Маріуполя Донецької області, надійшла позовна заява від громадян Аргентини до органу опіки та піклування виконавчого комітету Маріупольської міської ради, Маріупольської загальноосвітньої школи-інтернату I–II ступенів № 2 Донецької обласної ради про скасування усиновлення. В обґрунтування поданої заяви громадяни Аргентини посилалися на те, що під час знайомства з усиновленим хлопчиком останній поведінк себе спокійно та виховано, однак після прибуття до Аргентини поведінка хлопчика погіршилася, у його поведінці присутні прояви агресії та неконтрольованої поведінки. Психіатри визначили, що хлопчик страждає важким психіч-

ним розладом, захворюванням, про яке їм не було відомо та не могло бути відомо на момент усиновлення, тому, враховуючи те, що між позивачами як батьками та дитиною склалися відносини, що роблять неможливим виконання їхніх батьківських обов'язків, вони просять суд скасувати усиновлення.

Здійснивши аналіз наведених вище обставин та досліджених доказів, суд доходить висновку, що на момент усиновлення громадянами Аргентини дитини – громадянина України останній не страждав будь-яким психічним захворюванням, а усиновлювачі були ознайомлені повністю зі станом здоров'я та соціальним походженням дитини. Відповідно до законодавства, усиновлення може бути скасоване за рішенням суду, якщо: між усиновлювачем і дитиною склалися, незалежно від волі усиновлювача, стосунки, які роблять неможливими їх спільне проживання і виконання усиновлювачем своїх батьківських обов'язків. Але, як убачається з доказів та пояснень сторін по справі, то між усиновлювачами та усиновленою ними дитиною склалися неприязні та конфліктні відносини. А наданих письмових доказів, на переконання суду, недостатньо для встановлення між усиновлювачами та усиновленою дитиною характеру стосунків, які роблять неможливими їх спільне проживання і виконання усиновлювачами своїх батьківських обов'язків. Таким чином, суд дійшов висновку, що підстав для скасування усиновлення немає [14].

Як свідчить практика, більшість іноземців усиновлює дітей, які мають психічні або інші види захворювань. Якщо провести паралелі з українськими усиновлювачами, то вони, навпаки, у переважній більшості не готові взяти до своєї родини та забезпечити догляд дитині, яка має проблеми зі здоров'ям. На нашу думку, це можна пояснити тим, що усиновлювачі, які є громадянами України, не мають достатньої кількості матеріальних благ, щоб лікувати та підтримувати життєдіяльність хворої дитини. Також у цьому разі гостро постає питання у медичному обслуговуванні. Ті хвороби, які в Україні можуть бути віднесені до категорії складних чи невиліковних, за кордоном же, навпаки, завдяки більш розвинутій медицині

таких дітей можна буде повністю вилікувати або буде легше доглядати за їхнім станом здоров'я. Так, у справі № 523/621/18 від 30.01.2018 року Суворовський районний суд м. Одеси задовольнив заяву громадян США про усиновлення ними дитини, яка, згідно з медичним висновком, наданим дитячою міською поліклінікою № 2 від 02.08.2017, має діагнози: G 40.2 локалізована (фокальна) (парціальна) симптоматична епілепсія та епілептичні синдроми з комплексними парціальними судомними нападами; F 71 розумова відсталість помірного ступеня; Q 99.8 інші уточнені хромосомні аномалії. Про наявні у дитини захворювання заявники ознайомлені і вже консультувалися зі своїми лікарями про способи лікування, а також мають матеріальну можливість утримувати дитину та забезпечити їй усі необхідні умови для проживання [15].

Висновки. Отже, підсумовуючи вищезазначене, слід підкреслити, що процедура міждержавного усиновлення є досить складною та потребує багато зусиль і часу, оскільки під час міждержавного усиновлення необхідно одночасно враховувати правопорядки обох країн. Але, незважаючи на це, судова практика свідчить то про те, що усиновлення з іноземним елементом в Україні є досить поширеним явищем, і це є позитивною практикою, оскільки діти, які були позбавлені батьківського піклування та не знайшли сім'ю в Україні, мають можливість бути усиновленими громадянами іноземної країни. Але для того щоб процедура усиновлення працювала на користь дітей, вона повинна бути прозорою. Для цього органи державної влади України повинні докласти максимальних зусиль, щоб міждержавне усиновлення було здійснене на користь усиновленої дитини з дотриманням усіх її прав, що закріплені національним законодавством, а також міжнародними актами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Тому серед усіх форм сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, пріоритетною є усиновлення, оскільки саме воно дає можливість дитині реалізувати своє право на сім'ю та піклування з боку батьків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28.06.1996 (у редакції від 01.01.2020) / База даних «Законодавство України».
2. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 (у редакції від 18.03.2020) / База даних «Законодавство України».
3. Кількість усиновлених дітей (2000–2017). URL : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/oz_rtk/oz_uv/sunovlennia_06_u.html.
4. Гожій І.О. Деякі питання колізійного регулювання міждержавного усиновлення. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2016. Вип. 1/2(29/30).
5. Про міжнародне приватне право від 23.06.2005 (у редакції від 20.10.2019) / База даних «Законодавство України».
6. Про охорону дитинства від 26.04.2001 (у редакції від 09.08.2019) / База даних «Законодавство України».
7. Рішення Тульчинського районного суду Вінницької області від 27 грудня 2019 року № 148/2336/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86778612>.
8. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлення дітей» № 905 від 08.10.2008.
9. Цивільний процесуальний кодекс від 18.03.2004 (у редакції від 13.02.2020) / База даних «Законодавство України».
10. Дяченко С.В., Сидорчук В.О. Верховенство права: науковий погляд, нормативне закріплення, судова практика. *Юридичний бюлетень*. 2018. Вип. 6(6). С. 71–77.
11. Крижова О. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. 2017. С. 544–549.
12. Рішення Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області від 24 червня 2019 року № 303/3132/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82630170>.
13. Рішення Суворовського районного суду м. Одеси від 7 серпня 2017 року № 523/10995/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/68217889>.
14. Рішення Орджонікідзевського районного суду міста Маріуполя Донецької області від 12 грудня 2019 року № 265/3859/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86477353>.
15. Рішення Суворовського районного суду м. Одеси від 30 січня 2018 року № 523/621/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71927519>.
16. Заборовський В.В. Міжнародне усиновлення: проблемні аспекти. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. С. 66–69.
17. Деркаченко Ю. Міжнародне усиновлення: визначення поняття та актуальні питання правового регулювання. *Університетські наукові записки*. 2006. № 1(17). С. 108–112.
18. Кухар А.О. Актуальні питання удосконалення інституту міжнародного усиновлення. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2010. Вип. 48. С. 407–412.